

KELAM'IN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE İSLAM BİLİMLERİ İÇİNDEKİ YERİ

1-Doğuşu, Tanımı ve Din Bilimleri İçindeki Yeri

Kelam terim olarak, 'kelime', 'akıl' ve 'delil' anlamlarında kullanılmaktadır. Kelam'ın bu isimle anılmasının çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında, Allah'ın Kelam sıfatı ve bunun Kur'an'la olan bağlantısının sistemli bir şekilde tartışılmış olması gelmektedir. Bir başka sebep, Kelamın dini konularda söz söyleme ve söylenenleri akli ve nakli olarak temellendirebilmenin tabanı olarak görülmesidir. Yine temel metin olarak Allah'ın Kelamı Kur'anı hareket noktası olarak belirlemesinin de bu isimlendirmede büyük etkisi vardır.

Görülüyor ki, bir disipline ismini veren tartıştığı problematiktir ve Kelam da bu anlamda, İslam toplumu için en hayati zihniyet problemleriyle uğraştığı ve bunları temellendirmeye çalıştığı için bu adla anılmıştır. Yine bu zihniyet problemlerini Allah'ın kelamı olan Kur'an'a bağlı kalarak temellendirmeye çalışması da bu isimlendirmenin bir diğer sebebidir. Kelam'ın ilk döneminde, dinin temel öğelerini saptama çabası sebebiyle Usulu'd-Din ve İslam Dini'ni doğru anlama ve yorumlama faaliyetlerinin en ciddi anlamında Fıkhu'l-Ekber olarak adlandırılmış olması da bunu göstermektedir.

Kelam Biliminin sorunları tartışırken dayandığı kaynaklar, kapsamı, amacı ve yöntemi dikkate alındığında Kelamı şu şekilde tanımlamak mümkündür:

“İslam dininin iman ve eyleme ilişkin esaslarını, Kur'an'dan hareketle belirleyen, bunları aklen temellendiren ve karşı fikirlere karşı savunan bir disiplindir.”

Bu tanıma göre Kelam'ın konusu, iman ve eylem olarak belirlenmektedir. İmanın üç temel alanını Allah, nübüvvet ve ahiret konuları oluşturmaktadır. Kelamın eylem yani amel alanı ise ahlakı ilgilendirmektedir. Bunun çerçevesini de, insanın kendine, yakınlarına, toplumuna, insanlığa, doğaya yani diğer organik ve inorganik bütün varlıklara karşı nasıl bir tutum ve davranış içinde olması gerektiğine dair problematik doldurmaktadır. Dolayısıyla Kelam İlmi iman ve eylemi konu olarak seçmesiyle, kendi alanını hem teorik hem de pratik geniş bir tabana oturtmuş olmaktadır.

Kelam, dinin temel kaynağı olan Kur'an'dan çıkardığı iman ilkelerini, akli ve tecrübi bir zeminde temellendirir. Kelamcıların iman esaslarını rasyonel olarak temellendirme yöntemini bir postulat olarak benimsemiş olması, Kelamın dogmatik bir bilim olmadığını göstermektedir.

Verili kaynak olarak Kur'an'ı temel alması Kelam'ın din bilimleri sınıfına, iman ilkelerini sonucunda insanları eyleme yönlendirecek bir şekilde yorumlaması, başka bir ifadeyle iman-amel ilişkisi tutumundan dolayı sosyal bilimler sınıfına, verili kaynağın insanın deruni yapısını dikkate alan rasyonel bir tutumla yorumlanıp yeniden üretilmesi sebebiyle kültür bilimleri sınıfına yerleştirmektedir. Ayrıca, Kelam'ın dış gerçeklik yani doğa vurgusu yönü de onun tabiat bilimleriyle ortak bir alanda buluşmasını sağlamaktadır.

Kelamın ilk ortaya çıkışı, kelam terimi ve türevlerinin ilk kez ne zaman kullanıldığına bakarak değil, bahsedilen problemlerin ilk kez ne zaman tartışıldığından hareketle belirlemek gerekmektedir. Örneğin, Kelam terimi ve türevleri (mütekellim, tekellüm) kullanılmadığı halde, ele aldığı konular dikkate alınarak Hasan Basri'nin halife Abdülmelik'e yazdığı *Kader Risalesi* ile Ebu Hanife'nin *Fıkhu'l-Ekber'i* Kelam eseri olarak kabul edilmektedir. Bu da Kelam isimlendirmesinin, bir kelimeye bağlı olarak değil, irdelenen problemlerle ilintili olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

Bu anlamda Kelam, İslam toplumuyla ilgili çok daha yapısal ve hayati problemlerle ilgilenmesi sebebiyle, diğer İslami disiplinlerden ve daha sonra ortak problem alanını paylaşacağı İslam Felsefesinden çok daha erken bir dönemde doğmuştur. İbn Haldun'un ifadesiyle, İslam

toplumdaki amelî yükümlülükleri irdeleyen Fıkıhın aksine, Kelam kalbi yükümlülükleri temellendirmeyi hedeflediği için, zorunlu olarak, ilk olarak doğan ilimdir. Bu kalbi yükümlülüklerle, imanın kastedildiği açıktır.

İbn Haldun, Kelam'ın bu isimle anılmasını, ilgilendiği konuların yanı sıra, kaynak kullanımındaki yöntemine de bağlar. Zira, Kelam akli öncelemekte ve bunun sonucu olarak da, 'kıyas' gibi hüküm çıkarma yöntemlerine başvuruyordu. Ama, akıl bu yöntemi, Kur'an'a ve mütevatir sünnet'e dayalı olarak uyguluyordu. Dolayısıyla bu kaynaklara bağlanması ve onlardan beslenmesi sebebiyle 'nakli ilimler çerçevesine oturan dini bir ilim' olarak görülmektedir. Kelam da diğer İslam bilimleri Tefsir, Fıkıh, Hadis gibi, bu ortak kaynaklara bağlıdır; fakat bu kaynaklardan yararlanma *yöntemi* ile onlardan ayrılmaktadır.

Kelam'ın kendine özgü yöntemi vardır. Diğer İslam bilimleriyle kıyaslandığında, yöntem yönünden Kelam'ın öne çıkan farkı, ilk olarak, metinlerin ortaya çıkmasından daha çok, bunları normatif hükümler çıkaracak tarzda yoruma tabi tutmasıdır. İkinci olarak da, bu normatif hükümleri çıkarırken takip ettiği yöntemdir. Örneğin *Tefsir*, Kur'an ayetlerinin anlamlarını açığa çıkarmaya çalışırken, Kelam bu ayetlerin içeriklerinin oluşturduğu sistemi ve içeriğin inanan insanda hangi davranışlara sebep olduğunu tespit etmeye çalışır.

İmam Maturidi, tefsiri sahabeye, te'vili fukaha'ya düşen iş olarak görmüştür. Maturidi Te'vili alimlere düşen görev olarak görürken çok temel bir yorum yönteminin de altını çizmektedir: Çünkü Kur'an ayetlerini yorumlamak, onların ne anlama geldiğini ortaya koymanın ötesinde bir şeydir. Bu yöntemde, tefsirde olduğu gibi, lafza aşırı bağlılık yoktur. Bu tutum, lafza verilen anlamın mutlak olduğu gibi bir varsayımı dışlar. Bu da Kur'an yorumunun ucunun açık olduğu, tektipleştirilemeyeceği, tek bir yorumun mutlaklaştırılıp bütün toplumun önüne uyulması gereken bir 'inanç ilkesi gibi' konulamayacağı, gibi sonuçlar doğurur.

Verili metinler üzerinden geleneklerini kuran toplumların, bu metinle ilişkilerinin, bütün sorunları metin üzerinden ve metin seviyesine indirerek çözüme anlamında *aşırı lafızcılığın*, onların başına ne tür sorunlar çıkardığı düşünüldüğünde bu yöntemin önemi daha iyi kavranacaktır. Aşırı lafızcılığın karşıtı olmak üzere Hanefi-Maturidi çizginin, diğer düşünce ekollerinden farklı olarak, insan yorumuna daha fazla yer açan istihsan, istislah gibi hüküm çıkarım yöntemlerine sarılmasının mantığı da burada yatmaktadır.

Kelam'ın Fıkıh, Tefsir, Hadis gibi temel İslami disiplinlerle yakın ilişkisi, bu disiplinlerin de referans alanı olarak Kur'an'ı belirlemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Aklın bu metinlere bağlı olarak çalıştırılması, İslam bilimlerinin bir bütün olarak düşünülmesini gerektirmektedir. Tefsir ve Hadis, kaynakların iyi anlaşılmasını ve sağlam bir zemin üzerinde yükselmesini sağlamaya çalışırken, fıkıh pratik hayatta uygulanacak hükümleri bu kaynaklara dayalı olarak çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda Kelam'ın en yakın durduğu İslami disiplin *Fıkıh*'tır. Zira, Kelam ve Fıkıh, 'hüküm' ortak paydasında birleşmektedir. Kelam'ın hükmü kalbi fiillere, Fıkıhın hükmü ise, beden fiillerine yöneliktir. Ancak, 'amellerin niyetlere göre değer kazandığı' ilkesi dikkate alındığında, Fıkıhın hükümlerinin 'fer'i hükümler' olduğu; kalbe ait hükümleri irdeleyen Kelamınkilerin ise 'asli hükümler' olduğu görülmektedir. Kelam'ın Fıkıh'la ortak çıkarım yöntemi olarak kullandıkları 'kıyas', bu iki bilimin hem birbiriyle iç içe geçtikleri alanı hem de farklılaşma tarzlarının ipucunu vermektedir. Kelamın, yorumlarında ve inançla ilgili hüküm çıkarmalarında, dilin mecazi kullanımını ve te'vili dikkate alması onu daha da farklılaştırmaktadır.

Kur'an ve sünneti birer referans kabul etmekle birlikte, son derece hür bir akıl yürütme sürecinin hakimiyetini savunan Re'y ehli alimler ve bu alimlerin karşısında duran Hadis Ehli'nden bahsetmek de ilk dönem kelamcılarının durduğu yeri netleştirecektir. İbn Kayyim'in

tasnifi ile re'y ehli alimler 'anlamcı'dırlar ve 'lafızcı'ların karşısında yer almaktadırlar. Bununla birlikte, Hadis Ehli'ni sadece hadise başvuran, bunun dışındaki kaynaklara itibar etmeyenler olarak anlamak doğru değildir. Bu iki grup arasındaki fark, akla karşı takındıkları tavırla ilgilidir.

Hadis ehli, din alanında aklın kullanılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Dini bir konuda bir ayetin, hadisin, sahabe kavlinin, bunlar bulunmazsa meşhur imamların görüşlerinin dikkate alınmasını, bir şekilde 'nakl'e dayanılmasını savunuyorlardı. Bu alanda aklın yani re'yin kullanımına ya tamamen karşıydılar, ya da sınırlı bir kullanıma izin veriyorlardı. Rey ehli, ayet, hadis, sahabe kavli gibi nakillere başvurmaya ek olarak akli da dikkate alıyorlardı. Ehli hadis 'nakil' ya da nasslardan hüküm çıkarırken olabildiğince harfi ve lafzi bir yaklaşım sergilerken; ehl-i rey bu nassları anlama ve yorumlamada akla büyük alan açıyorlardı. Ayrıca, Ehl-i rey, akıl kadar toplumsal gerçekliklere, değişime önem veriyordu. Yararlandıkları kaynakların sadece Kur'an ve Hadis olmasını istemiyorlardı.

Ehli hadis, ana kaynakları Kur'an, sünnet, icma, kıyas olarak saymakta ve her bir kaynağın bir öncekinden meşruiyet almasını istemekteydi. Başka bir ifadeyle Sünnet meşruiyetini Kur'andan, icma ise Kur'an ve Sünnet'ten, kıyas ise Kur'an, Sünnet ve İcma'dan alıyordu.

Ehl-i Hadis'in büyük tartışmalar yaşadığı gruplardan diğeri ise Ashab-ı Kalam'dır. Ehl-i rey sahabe döneminden itibaren Kufe merkezli olarak faaliyete başlamış daha sonra Irak ve Kufe ekolü olarak ikiye ayrılmıştır. Bu bölgenin dini ve kültürel geçmişi dikkate alındığında, burada entelektüel bir mücadeleye girişen alimlerin, olayları çok daha geniş bir perspektiften değerlendirmeleri gerekmektedir. Medine dışında ikinci ilim merkezi olarak ortaya çıkan Kufe'nin, Hz. Ömer'in düşünce sistematığı ile yakın ilişkisi bulunan Abdullah İbn Mes'ud tarafından organize edilmiş olması bu gerilimin ip uçlarını vermektedir. Kur'an ve sünnete dayalı bilginin re'y ve icthadla zenginleştirilme gayretlerinin ortak adı durumundaki bu tutum Ebu Hanife ile ekolleştirilmiştir.

İlk dönemlerde eleştirilecek bir grup olarak görülenleri ifade etmek için kullanılan 'ashab-ı kalam' kavramı, başta Mu'tezile olmak üzere Cehmiyye, Gaylaniyye gibi mezheplerle ilişkisi olanları göstermek için kullanılmıştır. Bu gruplara yöneltilen eleştiri, akli önceleyen yöntemlerinden öte dini ilkeleri anlama ve yorumlamada gösterdikleri çok köklü ayrışma eğilimi idi. Yeni oluşmakta olan İslam toplumunun bu gruplara tepkisi sert olmuş ve bunları toplumun dışına atmanın yollarını aramışlardır.

Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok hadis alimi akaidin özellikle uluhiyyet konusuyla ilgilenmişler ve kalam metoduna karşı sert bir tutum takınmışlardır. Bu sebeple ilk dönem muhaddislerinin akaide dair eserleri, genellikle kalam metodunu kullanan alimlere karşı reddiye niteliğindedir. Kitabu'l-İman, Kitabu't-Tevhid, Kitabu's-Sünne, Risaletü'l-'Akide başlığı altında topladıkları eserlerle bid'at ehli olarak niteledikleri düşünörlere karşı reddiyeler yazmışlardır.

İlk kez Herevî (ö.481/1089)'nin *Zemmü'l-kalam*'ı, eleştirilerini Mu'tezile, Cehmiyye ve Şi'a'ya değil doğrudan Maturidi ve Eş'ari düşüncesine, başka bir ifadeyle Ehl-i Sünnet kelamına yöneltmiştir. O, ayırım yapmadan yöntemini yoruma dayandıran bütün düşünce akımlarını toptan mahkum etmiştir. Herevî'nin temsil ettiği selefi kanatta, dinin bütün unsurlarıyla Hz.Peygamber döneminde tamamlandığı kanaati hakim olduğu için, İslam külliyatına katkıda bulunmayı arzulayan her çaba daha doğuştan mahkum edilmekteydi. Zira, her katkı akıl yürütmeyi ve yorumlamayı kısaca icthadı gerektiriyordu.

Kelam'a yapılan eleştirilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiğini İbn Asakir'in dilinden aktaralım:

“Kelam ilmini iki tipten biri inkar eder: **Birincisi**, taklide yönelmiş, ilim tahsil edenlerin yollarına girmeye cesaret edememiş, tefekkür ve istidlal erbabının metodlarından mahrum kalmış kişidir. İnsanlar bilmediklerinin düşmanıdır. Bu zavallı da Kelam ilmini idrak etmekten aciz kalınca insanları ondan alıkoymaya çalışır, kendisi sapıttığı gibi onlar da sapıtsın ister. **İkincisi** de bozuk inanışlara sahip bulunan ve gizli bid’atleri sinesinde barındıran kişidir. Ne var ki mezhebinin çarpıklığını başkalarından gizlemekte ve akidesinin saçmalıklarını kimseye göstermemektedir. Bunun yanında bilmektedir ki, alimlerin içinden bu tür bid’atlerin üzerinden perdeyi kaldıracak, mezheplerinin saçmalığını ortaya çıkaracak olanlar Kelam uzmanlarıdır. Kalpazan, paraların sahtesini geçlerinden ayıracak ve elindeki bozuk paraların hilesini ortaya çıkaracak firasetli ve basiretli sarrafi sevmez” (İbn Asakir, (1347). *Tebyinu kezibi’l-müfteri fi ma nusibe ile’l-İmam Ebi’l-Hasan el-Eş’ari*, Dimaşk, s.359).

2-Kelam’ın Eşrefu’l-Ulûm Oluşu

Klasik İslam külliyatı içinde ilimlerin şerefi, konularına, bu konuları sistemli hale getirmede kullandıkları yöntem ve beslendikleri kaynağa göre belirlenmiştir. Kelam İlmi, hem bütün varlığın sebebi ve sahibi durumundaki Allah’ı konu edinmesi hem de İslam’ın ana direği durumundaki inanç esaslarının tespiti ve savunması ile uğraşması, kaynak olarak da en yüce Kitap Kur’anı temel alması sebebiyle bütün ilimlerin en şerefli sayılmıştır.

İbn Kayyim el-Cevziyye, en şerefli ilim olarak İlm-i Tevhîdi yani Kelam İlmini göstermektedir. O, dini ana kaynağından alma yerine taklide yönelenlerle ilgili şu uyarıyı yapmaktadır: Dördüncü asırdan sonra gelenler dinlerini bölüp parçalara ayırdılar ve mezhep taassubunu, davranışlarını kendisine göre belirledikleri diyanetleri ve ticaret yaptıkları sermayeleri haline getirdiler. Bunların ardından gelenler ise, sırf taklitle yetindiler (İbnu’l-Kayyim el-Cevziyye, (1968). *İ’lâmu’l-Muvakki’in*, I-V, s. 5-8, 207, 232, 238).

Ayrıca, felsefecilere göre Kelam, Varlık mertebelerinin ilki, en salt ve mükemmel olanı durumundaki İlk Sebeple yani Allah’la ilgilendiği için en şerefli ilimdir.

İslam ilimleri içinde Kelam İlminin önemini nasıl değerlendirdiğini Gazali’den takip edelim: Gazali öncelikle ilimleri, akli ve dini olmak üzere iki kısma ayırır. Sonra bunların her birinin *küllî* ve *cüz’î* kısımlarına ayrıldığını belirtir. Dini ilimlerin içinden küllî olan kelamdır. Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Hadis ve Tefsir gibi diğer ilimler ise cüz’î ilimlerdir. Çünkü müfessir sadece Kur’anın manasına bakar, muhaddis sadece hadisin sabit oluş yollarını araştırır, fakih özel olarak ergin her bireyin yapmakla yükümlü olduğu dinsel eylemlerin hükümlerini tesbite çalışır, usul-i fıkıh alimi sadece şer’î hükümlerin delilleriyle uğraşır. Kelam alimine gelince, işte o, araştırmaya varlıkların en genel olanından başlar ki o da mevcut’dur. Mevcudu da önce kadim ve hâdis olmak üzere ikiye ayırır.... O halde bütün dini ilimlerin dayandığı temelleri ortaya koyma görevini üzerine alan ilim, Kelam ilmidir; diğer ilimlerin hepsi kelama nispetle cüz’îdir. Netice olarak Kelam, rütbesi en yüksek olan ilimdir, zira diğer ilimlere geçiş bu ilimden olmaktadır (Gazali, (1322). *el-Mustasfa min ilmi’l-usûl*, Bulak, s.5 ve 6-7).

Kelam’ı ilimlerin en üstünü ve şerefli sayan el-İci ve Taftazani, bu kanaatlerine gerekçe olarak şunları sunmaktadırlar:

- Kelam’ın irdelediği meseleler çok kapsamlıdır ve bunların temelinde de Allah Taala’nın zatı, sıfatları ve fiilleri gelmektedir.
- Gayesi, gayelerin en üstünü ve faydalıdır.
- Kullandığı deliller hem aklın kabul ettiği, hem de naklin teyid ettiği bürhanlardır. O halde Kelam bütün şerefleri kendinde toplamış bir ilimdir (et-Taftazani, (1315). *Şerhu’l-akaid*, İstanbul, s.17-18).

3-Kelam'ın Geçirdiği Evreler

Kelam, Müslümanlar tarafından kurulan ve geliştirilen özgün bir bilimdir. Müslümanlar kelam ilmini kurmakla felsefeden ayrı, orijinal bir felsefi disiplin meydana getirmişlerdir. Kendine özgü sorunları ve yine kendine özgü yöntemleri bulunan bu disiplin, tamamen Müslümanların içinde bulunduğu koşullara ve ihtiyaçlara göre şekillenmiştir. Kelam ilmi, belirli tarihi, sosyal, siyasal ve dini koşullarda ortaya çıkmış, gelişmiş, yine belirli koşullarda olgunlaşma, gerileme ve çökme süreçlerine girmiştir. Ortaya çıkış ve gelişmesinde dini nasrlara dayanmış olması, bu disiplinin mutlak bir yapıya sahip olduğunu göstermez. Nitekim Kelam'ın hem konusuna, hem gayesine ve hem de yöntemine göre çeşitli şekillerde tanımlanmış olması bu ilmi disiplinin mutlak bir yapıda olmadığını göstergesidir.

Kelam ilmi, başlangıçta Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarını konu edinmiştir. Çünkü bu dönemde Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları her şeyden önce gelmekte ve daha büyük önem arz etmekteydi. Daha sonraları felsefenin İslam düşüncesine girmesiyle ve yaygınlaşmasıyla birlikte, akla dayalı yorumlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Buna paralel olarak kelam ilminin hem konusu hem yöntemi hem de gayesi yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde var olan her şey, var olması bakımından kelam ilminin konusunu teşkil etmiştir. Daha sonraki dönemlerde mantık ilminin önem kazanması ve ön plana çıkmasıyla, kelam ilminin, konusunda ve yönteminde buna göre değişiklikler olmuştur. Yine bu dönemde bilinen her şey yani malum kelamın ilgi alanına girmiştir.

Kelam ilminin, akıl ve vahiy olmak üzere dayandığı iki temel kaynak vardır. Bu iki temel kaynak ilk defa Peygamber ve arkadaşları tarafından kullanılmıştı. Ancak Peygamber döneminde bugün anladığımız anlamda kelami tartışmalardan söz edilemez. Çünkü bu dönemde Müslümanların karşılaştıkları inançla ilgili sorunlar Peygamberimizin otoritesi aracılığıyla çözüme kavuşturulmaktaydı. Başka bir ifadeyle Peygamberin yaşıyor olması, herhangi bir sorunun Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarına yol açacak boyutlara ulaşmasına engel teşkil etmekteydi.

Peygamberin vefatının ardından Müslümanların karşılaştıkları ilk ciddi sorun, devletin başına kimin geçeceği meselesi yani hilafet meselesi oldu. Müslümanlar bu sorunu, sahip oldukları siyasal, kültürel ve zihinsel birikimle çözmeye çalışmışlardır. Daha sonra Hz. Osman'ın zamanında yönetimin beceriksizliğinden kaynaklanan siyasal anarşi ve Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemal, Siffin ve tahkim gibi Müslümanlar arası iç savaşlar ile itikadi bir boyut kazanarak bir takım kelami tartışmaların başlamasına ve bunun sonucu olarak da kelami ayrışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu olaylar sonucunda gündeme gelen büyük günah, iman-amel, insanın fiillerinde hür olup olmadığı, yani kader, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı, yani Allah'ın sıfatları tartışmaları, aynı zamanda Kaderiye, Cebriye ve Mürcie gibi ayrışmaların doğmasına yol açmıştır.

Siyasi olayların kışkırttığı kelam içerikli tartışmalar ve oluşumlarla başlayan kelam ilminin genel olarak üç aşama geçirdiği kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi, kelam ilminin oluşum sürecine girdiği aşamadır. Bu dönemde inanç sorunlarıyla ilgili bir takım risaleler yazılmaya başlamıştır. Bu risalelerin yazılmasındaki ve buna yönelik olarak bir ilim tedvin edilmesindeki amaç, gerçek itikad ilkeleri ile yanlış ilkeleri birbirinden ayırmak, dinin asıllarını belirlemek, dinde bid'at ve sapmaları reddetmek olarak belirtilmiştir. Bu konuda tedvin edilen ilme de, "İlm-i Tevhid ve Fıkh-ı Ekber" denmiştir. Bu ilim, akıl yürütme ve çıkarsama yoluyla İslam'ın temel hükümlerini belirlemeyi amaçlamıştır. Bu konuda İmam Azam Ebu Hanife'nin, Hasan Basri'nin, Vasıl b. Ata'nın ve Amr b. Ubeyd'in pek çok risalesinden söz edilmektedir. Ebu Hanife'nin "Fıkh-ı Ekber" isimli eseri bu dönemin karakteristik özelliklerini taşıyan ve elimize ulaşan önemli eserlerden biridir. Bu dönemin belki de en önemli gelişmesi Mu'tezile kelam ekolünün oluşmaya başlamasıdır.

Kelam ilminin kurucuları olarak kabul edilen Mu'tezili bilginler, çevre inanç ve kültürlerle karşı İslam'ı savunmak gibi bir görev üstlendiler. Mu'tezili temsilcilerin hem

İslam'ın egemen olduğu yerlerde hem de çevre bölgelerde, bir yandan Kur'an'ın ilkelerini açıklama ve yorumlama diğer yandan İslam'ı çevre inanç ve kültürlere karşı savunma faaliyetlerini etkin bir şekilde yürüttükleri görülmektedir. Onların bir yandan Kur'an'ın ilkelerini açıklama ve yorumlamaya dayalı bir yöntem, diğer yandan İslam'ı savunmaya dayalı bir yöntem olmak üzere iki temel yöntem izledikleri bilinmektedir. Tarihi kaynaklarda zikredilen ancak bizlere kadar ulaşmayan Mu'tezili "reddiye" belgeleri buna işaret etmektedir.

Mu'tezili temsilciler itikadi sorunlarda, özellikle İlahiyat konularında, akla nakilden daha çok yer vermekteydiler. Müteşabihleri aklın ışığında yorumlayarak, akli te'vil yöntemini geliştirdiler. İslam'ın akla dayalı olarak savunulabileceğini ortaya koydular. Her şeyi nakil ile çözmeye çalışan ve nasslara büyük bir teslimiyetle bağlı bulunan Selef alimleri, akılcı Mu'tezile'yi ve kelam yöntemini onaylamadılar ve bunun karşısında yer aldılar. Yazdıkları çeşitli risalelerde de kelamı ve kelamın yöntemini bid'at olmakla suçladılar.

Mu'tezile hareketinin oluşmaya başlamasıyla İslam düşüncesinde ciddi bir hareketlilik gözlenmiştir. Arapça'ya yapılan tercüme aracılığıyla, başka fikir ve düşünceler de İslam toplumunda yayılmaya başlamıştır. Mu'tezili düşünürler felsefi fikirleri olduğu gibi taklit etmemişler, bunun yerine felsefi düşüncelerden ve yöntemlerden yararlanarak İslam'ı savunmaya çalışmışlardır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Yunan felsefe ve mantık eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle, özellikle Mu'tezili kelamcılar bu felsefe eserlerinden sadece bir kısım felsefi kavram ve görüşler değil, bunun yanında iki yeni akıl yürütme yöntemi ve bu yöntemlerin kullanışlarını da öğrendiler. Bu her iki akıl yürütme yöntemi, kelamın daha önce kullandığı kıyas metodundan farklıydı. Bu iki felsefi akıl yürütme, felsefi verilerden sonuca giderken, kelamın daha önce kullandığı akıl yürütme dini verilerden sonuca gitmekteydi. Felsefi kıyasın kullanılışı nispetlerin eşitliği esasına dayanırken, kelami kıyasın kullanılışı şeyler arasındaki bir benzerliği esas almaktaydı. Mu'tezililer bu iki felsefi akıl yürütme yöntemini, ya kelamın kıyas metodu yerine ikame ederek, bu yolla felsefi verilerden yine felsefi bir usul ile; veyahut da bu iki yöntemi kelamın kıyas yöntemiyle karıştırarak, dini verilerden felsefi bir usul ile sonuç çıkarma yoluna gittiler.(Wolfson, The Philosophy of The Kalam, 1976, s.30)

Kelam ilminin yaşadığı ikinci aşama Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen kelam okulunun oluşum aşamasıdır. Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve Ebu Mansur el-Maturidi ile birlikte kelam ilmi, inancın akli-teorik bir yöntemle rasyonelleştirilmesi aşamasına girmiştir. Eş'ari, "*el-Luma' fi'r-Redd ala ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*" ve "*Risale fi İstihsani'l-Havd fi İlmi'l-Kelam*" adlı eserlerinde akli istidlalin doğruluğunu ve gerekliliğini savunmuştur. Eş'ari sonrası kelam ilminde de bir takım değişim ve dönüşümlerin yaşandığı görülmektedir. Bu değişimlerden biri Eş'ari kelamcılardan Bakıllani tarafından gerçekleştirilmiştir. Bakıllani, Aristo'nun "bazen yanlış öncüllerden doğru sonuçlar çıkması mümkündür" şeklindeki yaklaşımını reddederek, iman esaslarıyla ilgili olarak "delillerin yanlış olması halinde onlarla ispatlanan şeylerin de yanlış olacağı" önermesini ortaya koymuştur. Buna göre mantık, kelamcıların delillerini çürütürken bu delillerin müdafaa ettiği dini inançları da çürütmüş oluyordu. Öte yandan Bakıllani, cevher ve araz, cisim ve atom hakkında ortaya koyduğu yaklaşımla Eş'ariliğin fizik ve metafiziğe ilişkin görüşlerini sistematik hale dönüştürmüştür.

Kelam ilmi, Gazali ile birlikte üçüncü aşamaya girmiştir. Kelam'da Mütakaddimun ve Müteahhirun şeklinde bir ayırma neden olacak kadar etkiye sahip olan Gazali'ye göre mantık ilmi, bütün teorik ilimler için, özellikle de her türlü sapmayı ve şüpheleri gidermeyi hedefleyen kelam ilmi için zorunludur. Gazali'nin felsefe yerine mantık lehine ortaya koyduğu tutumla birlikte mantık, düşünceyi sağlam temellere dayandırmanın, kesin bilgilere ulaşmanın vazgeçilmez ölçütü olmuştur. Gazzali, kendisinden önceki kelamcıların kullandığı usul(methodoloji) tarzını eleştirerek, bunun yerine mantıkçıların kullandığı yöntem ve kavramları önermiştir. Gazzali'ye göre, kendisinden önceki kelamcılar bir takım kıyas yöntemleri kullanmaktaydılar. Ancak bu yöntemler onun önerdiği mantıki yöntemle

benzemiyordu. Ona göre, Müslümanların üzerinde uzlaşacakları ortak bir metodoloji kriterinin(mantık) bulunması gerekiyordu, böyle bir ortak kriter bulunmadığı takdirde aralarındaki ayrılığı gidermek mümkün olmayacaktı. Bu ortak kriter ise, Aristo mantığıydı.(Gazzali, *Faysalu't-Tefrika*, 1961, s.188.)

Mantiğin yaygınlaşması ve mütekellimlerin bu ilmi kullanmaya başlamaları ile birlikte yeni bir yöntem doğmuştur. Buna teknik bir ifadeyle “Muteahhirun yöntemi” de denebilir. Muteahhirun uleması denen bilginler “delil çöktüğü zaman medlul de çöker” ilkesini doğru bulmadılar. Bunun yerine tamamen Yunan mantığının kurallarına sahip çıktılar. Ancak söz konusu mantık, felsefeyle doğrudan ilişkili olmasına rağmen onu kullanan mütekellimler bilinçli veya bilinçsiz hızla kelimayı felsefeye katmaya başlamışlardır.(Cabiri, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, 2000, s.321) Bu aşamadan sonra kelimayı ilmi yaşamın değişik alanlarında meydana gelen değişiklikleri görmezlikten gelerek, yöntemini ve içeriğini bu değişikliklere göre dönüştürmede başarısız olmuştur. Böylece kelimayı, bir duraklama ve çöküş sürecine girmiştir. XIX. Yüzyıldan bu yana, kelimayı ilminin yeniden inşası adına modern ıslahat girişimleri söz konusudur. Çünkü artık her şeyin eskisi gibi olmadığı ve yeni bir durumla karşı karşıya olduğu fark edilmiştir. Bu fark edişin ortaya çıkardığı bu girişimlerin hepsi, eski kelimayı ilminin yöntem ve içeriklerini yeniden biçimlendirerek, bu ilmi yeniden işlevsel kılmaya yönelik çabalardır.

a. Akaid İlmi

Akaid kelimesi, akide kelimesinin çoğulu olup, “akd” kökünden türetilmiştir. Akd, düğüm atmak, düğüm bağlamak ve düğümlemek anlamına gelmektedir. Aynı kökten türeyen itikad kelimesi ise, bir şeye gönül vermek, düğüm atmışçasına inanmak, gönülden benimsemek demektir. Akide kelimesi dini literatürde inanılması şart olan iman esasına anlamına gelmektedir. Bu yüzden İslam dininde iman esaslarını konu edinen ilmi disipline akaid ilmi adı verilmiştir.

Akaid ilmi, dinin pratik hükümlerini değil de, teorik hükümlerini içermektedir. Akaid ilmi, iman esaslarını konu edinirken hem nakli hem de akli yöntemi kullanmıştır. Akaid, İslam dininin inanç esaslarından herhangi bir tartışmaya girmeden söz eden bir ilimdir. Bu akaid ile kelimayı arasında bir farkın olduğunu göstermektedir. Akaidin sadece Tanrı ve Tanrı ile ilgili sorunları konu edindiği halde, kelimayı ise hem Tanrı hem de var olan ve bilinen her şeyi konu edindiği bilinmektedir.

b. Fıkhu'l Ekber

İslam düşüncesinde daha çok bir hukuk okulunun kurucusu kabul edilen İmam Ebu Hanife fıkhu'l Ekber, bir kimsenin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi şeklinde tanımlamıştır. Ebu Hanife, inanç konularından söz eden fıkhu'l Ekber alanına “el-Fıkhu'l-Ekber” ismini vermiş ve bu isimle anılan bir eser meydana getirmiştir. Ebu Hanife'ye göre, inanç ve kuramsal alanındaki fıkhu'l Ekber uygulamalı alandaki fıkhu'l Ekberden daha üstündür. Çünkü inanç alanındaki fıkhu'l Ekber asıl, uygulamalı fıkhu'l Ekber ise ayrıntıdır.

c. Tevhid ve Sıfat İlmi

Kelimayı ilminin Tevhid ve Sıfat ilmi şeklinde anılması konusu itibariyledir. Zira Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları bu ilmin en önemli ve en fazla üzerinde durduğu konulardandır. İslam düşüncesinde itikadi konularda ortaya çıkan ilk görüş ayrılıkları kader ve Allah'ın sıfatları konuları etrafında yoğunlaşmıştır. Hicri birinci ve ikinci asırlarda biri teşbih ve tescimi ön plana çıkaran diğeri de tenzihe ağırlık veren birbirinin alternatifi iki fikri eğilim belirlemiştir. Bu iki görüşü aşırı bularak, bir yandan Allah'ın sıfatlarını ispat etmeyi diğeri yandan da Allah'ı tüm eksiklik ve noksanlıklardan uzak kılmayı amaçlayan bir takım kelimacılar konuyla ilgili pek çok risale kaleme almışlardır. Temelde Tanrı ve Tanrı ile ilgili sorunlar üzerinde yoğunlaşan bu bilginler ve onların ortaya koyduğu risaleler Tevhid Risaleleri olarak anılmıştır.

Kelimayı geçirdiği evrelerin belli bir aşamasında kelimacılar, inanç esaslarını ve kelimayı ilgi alanına giren konuları, İlahiyyat, Nübüvvat ve Semiyyat olmak üzere üç ana başlık altında ele almışlardır. İlahiyyat, Tanrı ve Tanrı'yla ilgili sorunları, Nübüvvat, peygamberlik ve ilgili sorunları, Semiyyat ise, ahiret ve ilgili sorunları içermektedir. Kelamcılar bu üç ana başlığı

“Usulu’s-Selase”(üç temel usül) şeklinde isimlendirmişlerdir. Aslında gerek peygamberlikle ilgili gerekse ahiretle ilgili konular Allah’ın fiilleriyle ilgilidir. Bu iki temel alan sonuçta Allah’a iman konusuna dayanmaktadır. Bu durumda Allah’a iman konusu, bütün esasların esası olmaktadır. Allah’a iman kapsamına giren tevhid ve sıfatlar konusu, Tevhid ve Sıfatlar ilmi şeklinde isimlendirilmiştir. Bazı bilginler aralarındaki yöntem farklılığından dolayı Tevhid ve Sıfatlar ilmi ile Kelam ilmi arasında bir ayırımın olduğunu belirtmişlerdir.

d. Usulu’d Din

İslam dininin temel prensiplerini konu edindiğinden dolayı bu ilmi disipline Usulu’d-Din adı verilmiştir. Her şeyden önce dinin bir takım temel prensiplerine inanmadan, dinin uygulamalı ve ahlaki ilkelerinden söz etmek tutarlı kabul edilmez. Bu yüzden dinin inanç ilkelerine asli hükümler, bu asli hükümlerden söz eden ilme de Usulu’d-Din denmiştir. Dini akidelerin esasları ve temel kuralları konusunda kuramsal olarak düşünmeyi içeren bu isim, dinin uygulamalı yönü üzerinde duran fıkha karşılık gelmektedir. Başka bir ifadeyle fıkıh, dinin uygulamalı yönünün içerirken, Usulu’d Din ise, dinin hem kuramsal hem de uygulamalı yönünü içermektedir. Fıkıh ilmi, kişinin uygulama yönünden leh ve aleyhinde olanı bilmesi şeklinde tanımlanacak olursa, usulu’d-din de kişinin hem kuramsal hem de uygulama yönünden lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi şeklinde tanımlanabilir.

e. Nazar ve İstidlal İlmi

Kelamcılarının kullandıkları yöntemeye dayalı olarak, kelam ilmine nazar ve istidlal ilmi de denmiştir. Özellikle kuramsal ön bilgilerin yer aldığı giriş kısmı ile İlahiyyat konularında kelamcılarının düşünmeleri, akıl yürütmeleri ve akla dayalı çıkarsamalarda bulunmaları, Kelam’ın bu isimle anılmasına neden olmuştur.

f. Kelam

Kelam ilminin en yaygın ve en çok kullanılan ismi “Kelam”dır. Bu ilme kelam adının verilmesi olarak pek çok neden gösterilmektedir. Bu nedenlerden bazıları üzerinde durmak gerekir. İlk dönemlerden itibaren kelamcılarının üzerinde tartıştıkları en önemli sorunlardan biri, Allah’ın kelamı(kelamullah) konusu olmuştur. Bir sıfat olarak kelamullah’ın ezeli mi, yoksa sonradan mı olduğu konusunda ilk dönemlerden itibaren ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Hatta belli bir dönem bu tartışma tarafları belirleyen siyasal bir ölçüte bile dönüşmüştür. Kelamullah sorununun hemen hemen her dönem tartışılmış bir sorun olması, bu disiplinin “kelam” ismiyle anılmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Bu ilme kelam denmesinin nedenlerinden biri olarak, kelam İlmi’nin dayandığı temel esasın söz yani kelam olması gösterilmektedir. Başka bir ifadeyle bu ilmi disiplinin uygulamaya yönelik konuları değil de, soyut konuları sözlü olarak tartıştığı için bu isimle anıldığı ileri sürülmektedir. Yine bir diğer neden olarak, bu ilmi disiplinin kullandığı akıl yürütme yöntemlerinin mantık ilmi ile uygunluk taşıması gösterilmektedir. Mantık kelimesinin Yunanca karşılığı Logos’tur. Logos ise, söz anlamındadır. Bu da Arapça’daki Kelam’a denk gelmektedir.

Mantık ilminin felsefi konularda insana söz söyleme yeteneği kazandırmasında olduğu gibi, kelam ilminin de dini bilgileri araştırırken ve karşısındakini sustururken insana söz söyleme yeteneği kazandırdığı ileri sürülmüştür. Bazı bilginler de Kelam ilmine olumsuz anlam yüklemek amacıyla, bu ilmi disiplinin tartışmaya, cedele ve münazaraya en uygun ilim olduğunu ileri sürmüşlerdir. Cedel ve tartışmada söze fazlasıyla ihtiyaç duyulduğundan bu ilmi disipline kelam adı verildiği iddia edilmiştir. Bu iddia sahipleri çoğu zaman kelam ilmini cedel sanatı ile özdeşleştirmişlerdir. Oysa cedel, kelam ilminde kullanılan yöntemlerden sadece biridir.

Kelam ilminin kelam şeklinde isimlendirilmesinin bir başka nedeni olarak da, kelam eserlerindeki konu başlıkları gösterilmektedir. Kelamcılarının ortaya koydukları eserlerde konu başlıklarını genellikle “el-kelam fi’l irade”(irade hakkında söz), “el-kelam fi’l erzak”(rızkılar hakkında söz), “el-kelam fi’l acal”(eceller hakkında söz) şeklinde düzenledikleri ileri sürülerek, kullanılan bu üslup özelliğinden dolayı bu disipline kelam dendiği iddia edilmiştir. Bazı

kimseler de kelamcılarının kullandığı delillerden hareketle bu ilmin kelam şeklinde anıldığını ileri sürmüşlerdir. Kelamcılarının ele aldıkları konuları çok güçlü delillerle ispat ve savunmaya çalıştıkları öne sürülerek, “işte kelam budur” şeklinde son sözü söyledikleri, bundan dolayı da kelamın esası, özü budur” anlamında olmak üzere bu ilme kelam adının verildiği de söylenmektedir.

Sonuç olarak kelam ilmi çeşitli evrelerden geçerek, bir süreç içerisinde şekillenerek, içeriğinde ve yöntemlerinde değişimler yaşayarak günümüze kadar gelmiş bir ilimdir. Kelam ilmi bu evreleri yaşarken içeriğindeki ve yöntemlerindeki değişime ve dönüşüme paralel olarak çeşitli isimlerle anılmıştır. Aslında bu isimler kelam ilminin belli bir evresini yansıttığı gibi, kelamın bütününden ziyade belli bir yönünü de yansıtmaktadır. Kelam ilminin özgünlüğünü yansıtan ve kelamın kelam olmasını sağlayan, her dönemde kelaasli özelliğini koruyan temel bir yapısal formdan söz edilecek olursa o da kelamın ispat ve savunma karakteridir.

KAYNAKLAR

İbn Asakir, (1347). **Tebyinu kezibi'l-müfteri fi ma nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, Dimaşk.

Taftazani, (1315). **Şerhu'l-akaid**, İstanbul.

Gazali, (1322). **el-Mustasfa min ilmi'l-usûl**, Bulak.

İbn Kayyim el-Cevziyye, (1968). **İ'lâmu'l-Muvakki'in**.

Wolfson, Harry Austryn, (1976), **The Philosophy of The Kalam**, Harvard University Press Cambridge and London.

Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (1961), **Faysalu't-Tefrika**, Kahire.

Cabiri, Muhammed Abid, (2000), **Felsefi Mirasımız ve Biz**, (Çev. Said Aykut), İstanbul.